

ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ: РІЗНІ ШЛЯХИ ДО ОДНІЄЇ МЕТИ

Литвиненко Олександр Миколайович,

кандидат філософських наук

ORCID: 0000-0002-0544-8977

У статті розглянуті проблеми, пов'язані із внутрішніми національними конфліктами та спробами національного примирення. Наведено приклади з новітньої історії Франції, Іспанії, Північної Ірландії та Південної Африки – країн, які мали подібний досвід у своєму минулому. Актуальність теми статті обґрунтовується тим, що локальні конфлікти та їхні наслідки стали однією з найбільших загроз міжнародній безпеці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На певній стадії ескалації такі конфлікти можуть набувати транскордонного характеру, супроводжуватися серйозними порушеннями прав людини, злочинами проти людськості та гуманітарними катастрофами, призводити до неконтрольованих масових міграцій. Відтак подолання локальних конфліктів і досягнення національного примирення стають питаннями не лише національної, а й міжнародної безпеки.

Проаналізовані у статті приклади засвідчують різні шляхи подолання внутрішніх конфліктів і досягнення національного примирення. Можна констатувати, що жоден із цих шляхів не є ідеальним. У Франції відновлення національної єдності досягалося шляхом репресій окремих суспільних елементів. У випадках Північної Ірландії та Південно-Африканської Республіки національне примирення попри значні зусилля, спрямовані на його досягнення, усе ще залишається, скоріше, метою, ніж результатом. У випадку Іспанії широкі політичні та економічні реформи, збільшення свобод громадян і прав регіонів, що стали наслідком пакту Монклоа, призвели врешті до сепаратизму в Каталонії, тобто до нового виклику національній єдності.

Можна зробити висновок про те, що попри перспективність та політичну безальтернативність ідеї національного примирення, не існує його універсальної моделі. Кожна постраждала від внутрішніх конфліктів країна повинна знайти свій шлях до національної єдності, використовуючи зарубіжний досвід відповідно до власної специфіки.

Ключові слова: війна, насильство, пам'ять, справедливість, національне примирення.

Lytvyenko Oleksandr

**EXPERIENCE OF NATIONAL RECONCILIATION:
DIFFERENT WAYS TO ONE TARGET**

The article considers some problems connected with inner national conflicts and attempts of national reconciliation. It contains examples from newest history of France, Spain, Northern Ireland and South Africa – countries which have such experience in their past. The relevance of the article is based on the fact that local conflicts and their consequences became one of the greatest threats to international security at the end of the XX – the beginning of the XXI centuries. At a certain stage of escalation, they turn into cross-border conflicts that are usually accompanied by grave human rights violations, crimes against humanity and humanitarian catastrophes, and lead to uncontrolled mass migrations. Thus, the aim of overcoming such conflicts and achieving national reconciliation becomes a matter of not only national but also international security.

The examples analyzed in the article show different ways to overcome internal conflicts and achieve national reconciliation. One can state that none of them is perfect. In France, the restoration of national unity was achieved through the repression of certain social elements. In Northern Ireland and the Republic of South Africa, the national reconciliation, despite considerable efforts to achieve it, is still a goal rather than a fact. In the case of Spain, wide-ranging political and economic reforms, an increase of civil liberties and regional rights as the result of the Moncloa pact, eventually led to the rising of separatism in Catalonia as a new challenge to national unity.

We can conclude that, despite the perspectiveness of the concept of national reconciliation as well as lack of other alternatives, we still can't develop its universal model. Every state which suffered from internal conflicts must find its way to national unity, using foreign experience according to its own specifics.

Keywords: war, violence, memory, justice, national reconciliation.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. зросла кількість локальних конфліктів, більшість із яких має внутрішній характер, тобто вони виникають у межах окремих держав і національних спільнот. Попри локальний характер такі конфлікти іноді отримують значний міжнародний резонанс – почасти завдяки геополітичному положенню відповідних країн, почасти через те, що вони виникли на перетині інтересів і за підтримки зовнішніх гравців або ж унаслідок поєднання зазначених чинників. В останньому випадку локальні внутрішні конфлікти набувають значного вибухонебезпечного потенціалу, який робить їх загрозою миру і стабільності не лише на регіональному, а й на континентальному чи навіть світовому рівні. Відтак подолання цих конфліктів, досягнення національного примирення як гарантії миру в майбутньому стає проблемою як національної, так і міжнародної безпеки. Тому вивчення досвіду досягнення зазначених цілей у минулому має не лише теоретичну, а й практичну значущість.

Потрібно, однак, зазначити, що хоча окремим спробам національного примирення присвячений значний обсяг досліджень, узагальнення цього досвіду все ще залишається невирішеною проблемою через надзвичайну різноманітність цього суспільно-політичного явища.

Національне примирення – складний багатоаспектний процес, що має суттєві відмінності в різних країнах залежно від характеру попередніх конфліктів, політичних умов, балансу основних політичних сил, панівних суспільних настроїв, закордонних впливів. Для його досягнення у новітній історії застосовувалися різноманітні підходи, правові й політичні механізми,

що робить проблематичним створення якоїсь універсальної моделі. Такою міг би видатися інститут комісій з правди і примирення (truth and reconciliation commission), про які йтиметься нижче. Однак, на нашу думку, йдеться не про модель, а про один з інструментів досягнення національного примирення, який, до того ж, незважаючи на свою поширеність, не має універсального характеру.

Метою статті є аналіз спроб національного примирення у деяких країнах: Франції – після Другої світової війни та після надання незалежності Алжиру; Іспанії – по завершенні громадянської війни 1936–1939 рр. та після переходу від авторитарного режиму Франко до демократії; Північній Ірландії – після взаємної відмови воєнізованих формувань католиків і протестантів від збройних акцій; Південно-Африканській Республіці – після скасування режиму апартеїду. Приклади національного примирення в цих країнах характеризуються несхожістю політичних засобів, проміжних і кінцевих цілей, досить відмінним розумінням суті національного примирення. Однак саме це, на нашу думку, збільшує їхній сугестивний потенціал і дозволяє робити на їх підставі точніші висновки стосовно природи національного примирення і можливостей його досягнення.

ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ НА УМОВАХ ПЕРЕМОЖЦІВ

В історії Франції ХХ ст. можна виокремити два періоди, коли нація пережила гострі суперечності: 1) фактично внутрішній розкол у 1940–1944 рр. під час нацистської окупації і функціо-

нування режиму Віші (до 1943 р.); 2) наприкінці війни 1954–1962 рр. за визволення (або, з французької точки зору, утримання) Алжиру.

Режим Віші, створений 1940 р. після поразки Франції у війні з Німеччиною, став для наступних поколінь французів символом колабораціонізму, однак його політична суть цим далеко не вичерпувалася. У ньому знайшли відображення і, певною мірою, завершення тенденції, які виникли задовго до війни і яким національна катастрофа лише дала можливість розвинутися принаймні на певній частині території країни. Керівництво режиму сповідувало реакційні консервативні ідеї «національної революції», споріднені з ідеологією політичної організації «Французька дія» (Action française) Шарля Морраса, що стояла на позиціях монархізму, націоналізму, клерикалізму і корпоративної державності (модель останньої реалізувалася ще до війни у фашистських Італії та Португалії, почасти – у нацистській Німеччині) [1].

По суті, режим Віші маршала Анрі-Філіпа Петена й «Вільна Франція» генерала Шарля де Голля уособлювали два різні проекти національного розвитку. Перший значною мірою заперечував ідеали й республіканські демократичні традиції, започатковані Великою французькою революцією, замінивши її гасло «Свобода, рівність, братерство» на «Праця, сім'я, батьківщина» (запозичене у створеної в довоєнні часи парамілітарної націоналістичної організації «Вогняний хрест» (Croix-de-Feu) полковника Франсуа де Ля Рока), розглядаючи націю як ексклюзивну етнокультурну, а не інклюзивну політичну спільноту.

Ні в роки війни, ні, тим більше, після неї питання національного примирення як зближення політичних та ідейних позицій прибічників Петена і де Голля не розглядалось і не могло розглядатися. Маршал Петен і його прибічники вважали, що вони врятували Францію від катастрофи, оскільки в умовах цілковитої воєнної поразки продовження опору призвело б до остаточної ліквідації французької державності, руйнування економічного потенціалу і масових репресій проти населення країни.

Прибічники де Голля вважали колабораціонізм не політичною альтернативою, а державною зрадою, яка мала бути покарана. Було також очевидно, що режим Віші не зможе пережити поразки свого патрона – нацистської Німеччини, і її наближення неухильно зменшувало число прихильників Петена. Потрібно також вра-

ховувати психологічний стан населення країни, яка ганебно програла війну і лише завдяки дипломатичним (а зовсім не військовим) здібностям де Голля була з милості союзників включена до числа держав-переможниць. Певна міфологізація руху Опору, надзвичайне перебільшення ролі підпорядкованих генералу де Голлю збройних сил у визволенні країни і те, що деякі експерти називають «колективною амнезією» стосовно періоду окупації, дозволяло французам зберегти почуття власної гідності. Відтак, «щоб відчуті себе такими самими повноцінними переможцями, як англійці або американці, громадянам Франції мало було у 1945 році підтримувати де Голля. Потрібно було забути, що у 1940-му вони підтримували Петена» [2].

Відповідно до законів, ухвалених Консультативною асамблеєю 24 серпня і 26 вересня 1944 р., які встановлювали відповідальність за колабораціонізм, загрозу «національній єдності, правам і рівності всіх французьких громадян», 3920 чоловік було страчено, 1500 – відправлено на каторгу і 39 000 – засуджено до різних термінів ув'язнення. Крім того, близько 9000 осіб було страчено в порядку самосуду, а близько 20 000 жінок були піддані публічній ганьбі за зв'язки з німцями [3]. Маршал Петен був засуджений до розстрілу, однак де Голль замінив смертний вирок на довічне ув'язнення. У 1953 р. колишнім колабораціоністам була оголошена амністія (до якої Петен не дожив, померши у 1951 р.), проте тема колабораціонізму надовго залишалася поза межами суспільного дискурсу. Шарль де Голль відновив Французьку республіку, а ідеологія «національної революції», хоча й не зникла остаточно, була маргіналізована.

Війна за незалежність Алжиру почалася 1 листопада 1954 р. в умовах, коли Франція була ослаблена морально та політично поразкою у війні в Індокитаї 1946–1954 рр. Хоча французька армія і спецслужби змогли втримати контроль над територією Алжиру, а на останньому етапі війни у 1959–1960 рр. завдали нищівної поразки військовим структурам Фронту національного визволення (ФНО), такі результати досягалися ціною залучення великих матеріальних і людських ресурсів, жорстоких репресій і втрат серед цивільного населення. У політичному середовищі метрополії, за винятком його правого крила, визрівало почуття безперспективності війни і розуміння неможливості втримати заморську територію військово-політичними засобами. «У той час військово керів-

ництво Франції вважало, що воно домоглося перемоги в Алжирі. З іншого боку, французькі політичні лідери не бажали більше мати справу з колишньою колонією» [4].

Однак ситуація ускладнювалася тим, що за чинним законодавством Алжир був не колонією, а частиною Франції. У 1959 р. 10,4 % його населення (1 025 000 осіб) становили нащадки європейців (переважно французів та іспанців), більшість із яких тут народилися, ніколи не виїжджали за межі Алжиру, розмовляли на особливому діалекті французької мови (Le Pataouète). Вони були міцно інтегровані у місцеве соціальне та економічне життя, а їх частка у населенні окремих алжирських міст і регіонів була досить великою: 49,3 % – в Орані, 40,5 % – у Боні, 35,7 % – в Алжирі, 33,6 % – у департаменті Оран. Французькі алжирці вважали себе таким само корінним населенням своєї країни, як у Південній Африці – африканери (16 % населення ПАР у 1990 р.). Надання Алжиру незалежності сприймалося ними як зрада їхніх інтересів.

У 1958 р. Франція пережила гостру політичну кризу, яка призвела до падіння Четвертої (IV) і встановлення П'ятої (V) республіки. У цьому ж році, 13 травня, франкоалжирці створили Комітет суспільної безпеки, незалежний від уряду Франції, відреагувавши таким чином на наміри французької влади розпочати переговори з лідерами ФНО. Військове керівництво замість того, щоб відповідно до наказів з Парижа протистояти новому руху, приєдналося до нього, висунувши вимоги відставки уряду, прийняття нової конституції, гарантій збереження Французького Алжиру і призначення прем'єр-міністром Шарля де Голля. Виникла реальна загроза військового перевороту і громадянської війни. Потрібно, втім, зазначити, що Комітет водночас пропонував провести соціальні реформи в інтересах мусульманського населення і надати йому в повному обсязі громадянські права, ліквідувавши таким чином соціальну прірву між двома спільнотами країни.

Призначення де Голля главою французького уряду відбулося 1 червня 1958 р., а 21 грудня він був обраний президентом Франції. Була прийнята нова конституція, яка на перехідний період надавала надзвичайні повноваження уряду, а на перспективу – зміцнювала президентську владу. На початку свого правління де Голль висловлював підтримку прихильникам збереження Алжиру у складі Франції і санкціонував останню й найбільш успішну операцію фран-

цузьких військ із ліквідації збройних сил ФНО, проте невдовзі його політичний курс радикально змінився. Наприкінці 1960 р. були ініційовані переговори з лідерами ФНО, а 8 січня 1961 р. питання незалежності Алжиру було винесене на референдум, і 75 % французьких громадян дали на нього позитивну відповідь. Ці результати засвідчили непопулярність алжирської війни серед населення Франції і його готовність остаточно розпрощатися з імперською спадщиною. Однак вони не відбивали настроїв франкоалжирців, т. зв. «харків» – лояльних до Французької Республіки алжирських мусульман і значної частини військових, які вважали себе зрадженими владою метрополії та були готові продовжувати боротьбу за Французький Алжир всупереч волі більшості французів. Відповіддю на референдум став військовий путч 21 квітня того ж року, т. зв. «путч генералів», який, на думку деяких експертів, мало не зруйнував республіку, але через кілька днів зазнав поразки.

Також у січні 1961 р. була створена Таємна військова організація (Organisation de l'armée secrète, OAS), яка терористичними методами намагалася запобігти наданню незалежності Алжиру. OAS продовжувала терористичну діяльність і після того, як 18 березня 1962 р. між представниками уряду Франції та ФНО були підписані Евіанські угоди, що передбачали припинення вогню, проведення референдуму в Алжирі стосовно незалежності і, в разі позитивного волевиявлення, визнання її Францією. Кульмінацією терору OAS став невдалий замах на президента де Голля в Парижі 22 серпня 1962 р. Наступного року організація припинила своє існування.

Незважаючи на те, що Евіанські угоди гарантували безпеку і збереження усіх прав франкоалжирців, у цій частині вони не були виконані. Приблизниками ФНО 5–7 липня 1962 р. в Орані було вбито від кількох сот до 3500 (за різними даними) місцевих жителів європейського походження. При цьому 18-тисячний французький гарнізон, виконуючи наказ із Парижа, не запобіг різанині. Врешті-решт, інцидент, всупереч цьому наказу, був припинений французькою жандармерією. Це дало привід для звинувачень де Голля у сприянні геноциду європейського населення Алжиру. Вже у 1962 р. близько 1 млн франкоалжирців залишили країну, а близько 150 тис. лояльних до Франції «харків», які вважали себе захищеними мирними угодами, були знищені бойовиками ФНО. Загалом, за оцінками з позицій сьогодення, «війна завдала глибо-

кої рани французькому суспільству, і ще глибшої – збройним силам. Ці рани затягувалися довго і будь-яка подія все ще може їх роз’ятрити» [4].

На думку експертів, суспільно-політичного компромісу, який виявився у результатах референдуму 1961 р. стосовно незалежності Алжиру і референдуму 1962 р. стосовно Евіанських угод («за» проголосували 91 % учасників), вдалося досягти завдяки консенсусу між правим і лівим крилом французького політикуму, які згуртувалися навколо постаті де Голля.

З іншого боку, інтереси частини громадян (франкоалжирців), воєнного і політичного істеблішменту були фактично принесенні в жертву необхідності побудови нової системи відносин з колишніми колоніями і новим геополітичним проектам, у яких Французькому Алжиру не було місця. Продовження боротьби за Алжир псувало міжнародний імідж Франції, потребувало занадто багато ресурсів і не мало перспектив з політичної точки зору.

Пізніше події травня 1968 р. «остаточно маргіналізували тих, хто відчував ностальгію за втраченою імперією, оскільки нові покоління, залучені до радикальної політики, відкидали систему соціального гноблення і виявляли солідарність з народами Третього Світу» [5].

Однак актами у руслі національного примирення можна вважати й амністії 1968 р. засудженим членам ОАС та учасникам «путчу генералів», а також повернення в 1982 р. президентом Франсуа Міттераном військових звань його лідерам – генералам Раулю Солану, Едмону Жуо, Андре Зеллеру та Морісу Шаллю (двом останнім – посмертно). Національна асамблея Франції 30 листопада 2005 р. прийняла закон, у якому визнавалася «позитивна роль колонізації», що стало своєрідною моральною компенсацією для тих, хто захищав цю ідею у 1950-ті й на початку 1960-х років політичними і військовими засобами. Водночас, за іншими оцінками, «це голосування у 2005 році знищувало консенсус 60-х років, відкинуло політику генерала де Голля і надало офіційне місце на політичній арені старій гвардії Французького Алжиру. Воно легітимізувало боротьбу, яку вони вели і програли» [5].

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРИМИРЕННЯ ЯК НАСЛІДОК ВНУТРІШНЬО- ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ

Одним із найбільш тривалих і кривавих внутрішніх конфліктів у Європі ХХ ст. була громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр. Вона мала і найбільше міжнародне значення з подій такого роду, оскільки в ній сфокусувалися політичні протиріччя світового масштабу. Тому шляхи національного примирення в цій країні заслуговують на особливу увагу. Тривалий час панувала думка, що першим і найбільш масштабним символічним актом такого примирення було створення меморіалу в Долині Полеглих (Valle de los Caídos) у горах Сьєрра-Гвадаррама неподалік від Мадрида, де були поховані рештки загиблих франкістів і республіканців. Однак цей меморіал будувався у 1940–1958 рр., тобто в часи беззастережного панування франкістської диктатури, коли політичні репресії досягли свого піку і відверті супротивники режиму перебували в ув’язненні або в еміграції. Зрозуміло, що правлячий режим не шукав з ними жодного порозуміння. Спільне поховання мертвих не означало примирення живих. До того ж численна християнська символіка меморіалу вочевидь суперечила би світогляду похованих там республіканців, ураховуючи секулярну політику республіки і те, що більшу частину її армії складали представники лівих політичних сил – анархістів, троцькістів, комуністів, соціалістів, чужих і навіть ворожих християнству. Ідейний зміст меморіалу в Долині Полеглих полягав насамперед у звеличенні «великодушних» переможців та їхнього вождя, чия усипальниця разом із усипальницею засновника партії Іспанська Фаланга Хосе Антоніо Прімо де Рівери стала одним із центральних елементів комплексу. Після смерті каудильо (*isp. Caudillo* – ватажок) меморіал став місцем паломництва для його прихильників, доки в 2007 р. парламент Іспанії не видав закон про історичну пам’ять, яким було заборонено влаштовувати в Долині Полеглих політичні акції з уславлення режиму Франко [6]. Національне примирення, як його розумів Франко, – це об’єднання іспанського народу навколо традиційних національних цінностей, першими з яких вважалися вірність вітчизні та католицькій церкві.

Та справжнє національне примирення в Іспанії відбулося значно пізніше, під час «перехідного періоду» 1970-х років, а його кульмінацією стало прийняття конституції 1978 р., згідно з якою

Іспанія ставала демократичною правовою державою. Щоправда, певні передумови для цього були закладені самим Франко: ще в 1947 р. він оголосив, що після його смерті Іспанія «згідно з традицією» знову стане монархією. Наступного року на запрошення каудильо до країни прибув принц Хуан Карлос – син глави іспанського королівського дому у вигнанні графа Хуана Барселонського. Під опікою Франко він отримав військову і політичну освіту, після смерті останнього в 1975 р. був проголошений королем і як конституційний монарх сприяв переходу від авторитарного правління до демократії.

Потрібно, проте, зазначити, що у намірах самого Франко не було радикальної зміни режиму. Інститут каудильо мав зберегтися поряд із монархією, що нагадувало би державну організацію Італії часів Муссоліні. Однак вірогідний наступник Франко Луїс Карреро Бланко був убитий бойовиками баскської терористичної організації ЕТА в 1973 р., що змінило політичні перспективи країни. Водночас протягом десятиріч, особливо в останні роки правління Франко, в іспанському суспільстві посилювалося прагнення до національної згоди, яке передбачало передусім подолання наслідків громадянської війни – усунення поділу на «переможців» і «переможених», проголошення широкої амністії, трансформацію політичного режиму. У квітні 1975 р. конференція єпископів Іспанії прийняла звернення «Про примирення у церкві і в суспільстві», у якому церква закликала народ до національної згоди і просила пробачення за те, що «у громадянському зіткненні підтримала одну сторону і цілком ігнорувала – іншу» [7].

Прогресивні зміни почалися невдовзі після смерті Франко. Уже в червні 1976 р. парламент (кортеси) дозволив політичні мітинги й легалізував заборонені раніше партії. У листопаді був прийнятий і винесений на референдум закон «Про політичну реформу», який став правовою основою для проведення вільних виборів у 1977 р. За їхніми результатами найбільше депутатських мандатів отримали правоцентристська Партія соціально-демократичного центру (34 % голосів), яка складалася з поміркованих і схильних до поступових демократичних перетворень представників старого режиму, і лівоцентристська Іспанська соціалістична робітничая партія (29 %), що разом із Комуністичною партією Іспанії обстоювала ідею «демократичного розриву» з минулим.

Проте найбільш важливим кроком на шляху до демократії і національного примирення можна вважати «пакт Монклоа» (за назвою палацу в Мадриді, де перебувала урядова резиденція), укладений за ініціативою глави уряду та лідера Партії соціально-демократичного центру Адольфо Гонсалеса Суареса 25 жовтня 1977 р. основними політичними силами Іспанії, крім неофранкістського Народного альянсу (Alianza Popular) і баскської націоналістичної партії «Єдність» (Batasuna). Підписанню договору передувало «круглий стіл», на якому було розглянуто доповідь уряду та план заходів з подолання системної кризи, в якій опинилася країна. Сторони мали відмовитися від взаємних звинувачень і зосередитися на вирішенні нагальних проблем, пов'язаних з енергетичною кризою, безробіттям та інфляцією. Пакт передбачав також низку демократичних реформ у різних сферах суспільного і державного життя та базувався на взаємних поступках. Так, ліві партії погодилися на такі антиінфляційні заходи, як обмеження зростання заробітної плати і зменшення видаткової частини бюджету, а праві – на впровадження прогресивного оподаткування. При цьому законодавчі зміни мали, скоріше, еволюційний характер: закони попереднього режиму здебільшого не скасовувалися, а вдосконалювалися шляхом доповнень, які досить суттєво міняли їхній зміст [8]. У 1978 р. на референдумі була прийнята нова конституція, яка закріпила демократичні перетворення. Відбулися зміни й у міжнародних відносинах: Країна Басків, Каталонія і Галісія отримали статус автономії, який вони втратили в часи правління Франко.

Спільними цілями, які об'єднали політичні сили Іспанії наприкінці 1970-х років, були подолання економічної відсталості країни, модернізація її виробництва на рівні сучасних технологій, вихід із міжнародної ізоляції, у якій вона перебувала, незважаючи на членство в ООН, повернення громадянських прав і свобод у суспільно-політичне життя. В аспекті історичної пам'яті нову політику можна було охарактеризувати як забуття минулого заради майбутнього, «відмову від культивування пам'яті про перенесені страждання, подолання почуття ненависті і прагнення відплати» [7].

Демократичні перетворення проходили у далеко не безхмарній політичній атмосфері. Періодично загострювалися суперечності між правими та лівими, демократами та консерваторами, громадянським суспільством та армією, прибічниками централізації та надання автономії

регіонам. У 1981 р. генерал Хайме Міланс дель Боск здійснив невдалу спробу військового перевороту. Крім того, не припинялася терористична діяльність ЕТА. Про складність подолання спадщини часів авторитаризму свідчить те, що згаданий вище закон про історичну пам'ять, який реабілітував усіх, хто воював за республіку під час громадянської війни, визнавав недійсними всі політичні вироки, винесені в роки франкістського режиму, гарантував доступ до архівних документів часів війни та диктатури, був прийнятий лише через 30 років після завершення епохи Франко [9]. Однак унаслідок досягнутого в 1977 р. консенсусу політичних сил Іспанія зуміла мирним шляхом здійснити політичний транзит, подолати економічні труднощі та увійти до числа розвинутих країн з досить високим рівнем життя, врешті-решт – стати членом НАТО і Європейського Союзу.

Пакт Монклоа став своєрідним взірцем політичного примирення на пострадянському просторі, про що свідчать назви публікацій в Інтернеті: «Пакт Монклоа для Росії», «Возможен ли пакт Монклоа в Молдове?», «Казахстану нужен свой пакт Монклоа», «Пакт Монклоа: урок для України» тощо.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПРИМИРЕННЯ ЧЕРЕЗ ДОМОВЛЕНІСТІ ЗОВНІШНІХ ГАРАНТІВ

У Північній Ірландії шлях до національного примирення пролягав через укладання міждержавних угод. Збройне протистояння між католиками і протестантами (точніше, між республіканцями – прибічниками приєднання Північної Ірландії до Ірландської Республіки та уніоністами – прибічниками її збереження у складі Об'єднаного Королівства), яке тривало з кінця 60-х років ХХ ст., завершилося підписанням Белфастської угоди про політичне врегулювання конфлікту. Угода, підписана 10 квітня 1998 р. очільниками урядів Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, з одного боку, та Ірландської Республіки – з іншого, була схвалена представниками більшості політичних партій Північної Ірландії та більшістю населення провінції на референдумі.

Згідно з угодою припинявся режим прямого управління регіоном урядом Великої Британії і відновлювалася його автономія. Мало відбутися роззброєння збройних формувань і введення на багатопартійній основі виборів

до Асамблеї Північної Ірландії – парламенту, діяльність якого була призупинена владою Великої Британії у 1972 р. Передбачалося формування Виконавчого комітету як уряду Північної Ірландії. Міністерські портфелі мали розподілятися між парламентськими партіями залежно від кількості отриманих на виборах голосів. Відповідно до угоди вважався легітимним будь-який вибір більшості населення Північної Ірландії – за подальше її перебування у складі Об'єднаного Королівства чи за приєднання до Ірландської Республіки. При цьому, однак, зазначалося, що нині, коли більшість населення Північної Ірландії виступає за збереження єдності з Великою Британією, було б помилкою вносити будь-які зміни в її статус. Визнавалося законне право жителів Північної Ірландії приймати ірландську, британську чи обидві ідентичності за власним вибором і підтверджувалося їхнє право зберігати подвійне британсько-ірландське громадянство незалежно від можливих змін у майбутньому статусу регіону.

Для «співпраці з питань, що становлять обопільний інтерес» (сільське господарство, освіта, охорона навколишнього середовища, туризм, охорона здоров'я тощо) створювалася Рада міністрів Півночі і Півдня, у роботі якої з боку Північної Ірландії мали брати участь Перший міністр, його заступник та деякі інші міністри, а з боку Ірландської Республіки – Прем'єр-міністр (Taoiseach) і так само відповідні члени ірландського уряду. З аналогічною метою створювалася Британсько-Ірландська Рада з представників ірландського і британського урядів, відповідних інституцій Північної Ірландії, Шотландії, Уельсу, представників острова Мен та Островів Каналу (Channel Islands) (Джерсі, Гернсі, Олдерні, Сарк та ін.) Також створювалася постійно діюча Британсько-Ірландська міжурядова конференція «для просування двосторонньої співпраці на всіх рівнях і з усіх питань, що становлять обопільний інтерес». Під час перехідного періоду конференція мала займатися питаннями безпеки, прав людини, правосуддя, ув'язнених, охорони правопорядку в Північній Ірландії до того часу, коли відповідальність за ці питання була передана північноірландській адміністрації.

Мала бути розформована Королівська Ольстерська поліція (Royal Ulster Constabulary), яка під час конфлікту виступала на боці протестантських уніоністів і фактично виконувала роль репресивного органу стосовно католицької громади. Замість неї у 2001 р. була створена Поліційна служба Північної Ірландії, до якої мали

бути залучені на паритетній основі представники католицької громади. В угоді передбачалася співпраця нової спецслужби з поліцією Ірландії (An Garda Síochána). Також мала бути створена Комісія з прав людини Північної Ірландії та Об'єднаний комітет комісій з прав людини Північної Ірландії та Ірландської Республіки [10].

В угоді було приділено увагу питанням жертв збройного конфлікту і зазначено, що «визнання і привернення уваги до страждань жертв насильства є необхідним елементом примирення». У 2005 р. державним секретарем Північної Ірландії Пітером Хейном була створена посада уповноваженого з питань жертв заворушень (Troubles). Того ж року був сформований спеціальний підрозділ Поліційної служби Північної Ірландії для розслідування злочинів, скоєних під час збройного конфлікту (Historical Enquiries Team). У 2014 р. його замінив новий спеціальний відділ з розслідування вбивств, скоєних із 1 січня 1969 р. до 1 березня 2004 р. (Legacy Investigation Branch). З аналогічною метою створювалися й незалежні організації. Проте і в наш час уповноважений і родини жертв загиблих під час конфлікту констатують випадки, коли влада блокує доступ до відповідної інформації в інтересах національної безпеки [11].

Навіть через багато років після початку примирення певна напруга між католицькою та протестантською громадами у Північній Ірландії зберігається. Показовим є ставлення місцевого населення до т. зв. «стін миру» (peace walls), побудованих під час конфлікту в окремих населених пунктах (Белфасті, Лондондеррі, Портадауні, Лургані) з метою запобігання зіткнень між представниками ворогуючих громад. Під час соціологічного опитування, проведеного в 2008 р., 81 % його учасників висловилися за знесення цих стін. Проте лише 21 % респондентів були за те, щоб це сталося негайно, а більшість (60 %) хотіли б, щоб це відбулося тоді, коли буде достатній рівень безпеки, але не тепер, 17 % опитаних були б не проти, щоб «стіни миру» взагалі ніколи не зносилися [12]. Отже, навіть через десять років після підписання Белфастської угоди більшість жителів регіону не почувалися в повній безпеці.

До 2007 р. Асамблея Північної Ірландії кілька разів припиняла свою діяльність, і пряме управління регіоном у цей час здійснював британський уряд. Парламентські кризи були пов'язані з Ірландською республіканською армією (невиконання зобов'язань щодо роз-

зброєння у 2000 р., відмова від перемир'я у 2005 р.) або з її політичним крилом – партією Шинн Фейн (звинувачення її представників у шпигунстві в 2002 р.). Після Белфастської угоди 1998 р. між ірландським і британським урядами та політичними партіями Північної Ірландії були укладені ще дві угоди: 2006 р. – угода Св. Андрія (St Andrews Agreement), відповідно до якої відновлювалася діяльність Асамблеї та уряду Північної Ірландії; 2014 р. – угода Стормонт Хауз (Stormont House Agreement). Необхідність періодичного поновлення переговорів і укладання нових угод була зумовлена й тим, що низка протиріч у відносинах між громадами Північної Ірландії залишилися нерозв'язаними, у т. ч. й ті, що стосуються символічних репрезентацій ідентичності, зокрема парадів Ордену оранжистів, які ображали національні почуття ірландців-католиків, чи ухваленого в 2012 р. рішення обмежити число днів, у які над будівлею міської ради Белфаста має підніматися британський прапор, що викликало протести уніоністів. Натомість виникали інші протиріччя, наприклад щодо реформи соціального забезпечення, стосовно якої партія Шинн Фейн і Демократична юніоністська партія мали протилежні точки зору.

Національне примирення у Північній Ірландії навряд чи мало би перспективи без консенсусу, досягнутого Об'єднаним Королівством та Ірландською Республікою і вжитих ними політичних та дипломатичних заходів. Але варто враховувати той факт, що національне примирення в цьому випадку означало не досягнення національної єдності, а встановлення мирного співіснування двох окремих етнорелігійних спільнот, котрі мають різне бачення майбутнього своєї провінції, а їхня історична пам'ять ще занадто обтяжена спогадами про взаємні кривди і кровопролиття.

ПРАВДА І ПРАВОСУДДЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ

У сучасній світовій практиці під національним примиренням часто розуміється організований відповідними державними чи міжнародними інституціями політико-правовий процес, під час якого відбувається встановлення істини стосовно злочинів, скоєних під час збройного конфлікту/війни/диктатури тощо; реалізація правосуддя стосовно суб'єктів цих злочинів; відшкодування матеріальних і моральних збит-

ків їхнім жертвам [13]. У багатьох країнах органи, створені для досягнення згаданих цілей, називалися комісіями правди або комісіями правди і примирення, як, наприклад, у Конго (2003), Гані (2002), Гренаді (2001), Індонезії (2004), Ліберії (2005), Перу (2000), Чилі (1990), Південно-Африканській Республіці (1995), Югославії (2001) [14]. Ці комісії були «тимчасовими органами, що отримали офіційний мандат розслідувати вчинені у минулому порушення прав людини, визначити форми, причини і наслідки насильства та опублікувати підсумкову доповідь» [15]. Доповідь, що містила також рекомендації, мала надсилатися до державного органу, який видав комісії мандат на її діяльність, і, як правило, оприлюднювалася для ознайомлення з нею широкої громадськості. Діяльність комісії і, зокрема, підготовка підсумкової доповіді, здійснювалася в умовах автономності і незалежності від прямих політичних впливів. Комісії могли створюватися президентом країни (Аргентина, Чилі), парламентом (Еквадор) або міжнародними організаціями, наприклад ООН (Тімор-Лесте). Експерти зазначають, що «примирення не може бути нав'язане ззовні, як не зможе чужа “дорожня карта” привести нас до нашої мети; це має бути нашим власним рішенням. Це тривалий і болісний шлях виявлення страждань жертв, розуміння мотивацій тих, хто вчиняв над ними насильство, поєднання роз'єднаних спільнот, намагання знайти шлях до правосуддя, істини і, врешті-решт, миру. В кожному конкретному випадку вирішення проблеми можуть бути різні в залежності від місцевого контексту, історії і культури» [16].

Встановлення істини означає не лише розслідування конкретних фактів насильства, а й дослідження його глибинних причин, історичних образ та непорозумінь, що лежали в їх основі. Це «може бути закликком для конструювання нової колективної пам'яті або історичної пам'яті, яка визнає помилки минулого та інкорпорує тих, хто міг би бути прихований від історії. Або це може бути просто закликком до толерантності і надання місця альтернативним точкам зору, зокрема людей з периферії суспільного життя, чиї спогади доповнюють спогади тих, хто знаходиться при владі», і, таким чином, створюється більш-менш цілісна картина минулого. Крім того, таке ставлення до встановлення істини базується на переконанні, що «забуття не є вирішенням, що рани залишаються відкритими не тому, що про них пам'ятають, а тому, що їх заперечують, ігнорують або залишають без будь-якого відшкодування» [17].

Такий підхід до національного примирення — через встановлення істини про минулі злочини та зловживання, застосування правосуддя і відшкодування потерпілим — є, хоча й найбільш поширеним, але не єдиним. Згідно з альтернативними точками зору цей шлях, навпаки, може призвести до: 1) нових конфліктів у найближчому майбутньому, оскільки колишні кати (терористи, заколотники, зрадники) навряд чи погодяться добровільно перейти у розряд жертв; 2) масових спалахів помсти, коли не органи правосуддя, а натовп вирішуватиме, хто був безвинний, а хто — винний; 3) конфліктів і війн у віддаленому майбутньому, виправданих колективними спогадами про минулі страждання та образи. Ураховуючи такі перспективи, оптимальнішим вважається просто «перегорнути сторінку» і думати про майбутнє. Зазначені загрози особливо характерні для транзитних суспільств зі слабкими державними структурами і демократичними традиціями, глибокими внутрішніми соціальними й політичними суперечностями. За таких умов притягнення до відповідальності винних у порушенні прав людини та інших злочинах стає проблемою: якщо останні та їхні прибічники посідають досить сильні позиції в країні чи її окремих регіонах, їх переслідування може мати тяжкі наслідки.

Проте в будь-якому разі встановлення та оприлюднення істини у вигляді підсумкових доповідей згаданих комісій має потужний моральний вплив на суспільну свідомість, створюючи водночас певний образ минулого як основу колективної пам'яті нинішнього і майбутніх поколінь. На думку президента Комісії правди і гідності Тунісу Сіхем Бензедрін, ненависть, породжена минулими насильствами, «як гангрена вражає наші суспільства і перешкоджає їхньому розвитку», і виходом із ситуації є «процес відновлення пам'яті, який виводить суспільство на шлях, що дає гарантії неповернення (до минулого)» [18].

Діяльність комісій правди та примирення асоціюється з поняттям «перехідне правосуддя», що визначається як «застосування правових і неправових заходів... з метою подолання наслідків масових порушень прав людини. Ці заходи включають кримінальні переслідування винних у порушеннях, створення комісій з встановлення істини, програми відшкодування (які можуть мати матеріальний (наприклад, грошові виплати, надання певних пільг) і символічний (публічні вибачення, дні пам'яті, створення меморіалів тощо) характер) і різного роду інституційні реформи (передусім збройних сил, поліції і судів)». Вважається, що пере-

хідне правосуддя в кінцевому підсумку посилює «демократичну владу закону» і зміцнює взаємну довіру в суспільстві, що є основою національного примирення [19].

Найбільш ефективними вважаються комісії, що діяли у Південно-Африканській Республіці (1995–2002), Гватемалі (1997–1999), Перу (2001–2003), Тимор-Лесте (2002–2005), Марокко (2004–2006).

У Південно-Африканській Республіці протягом сорока шести років апартеїду (1948–1994) і понад тридцяти років збройного протистояння між збройними силами і спецслужбами держави та воєнного крила Африканського національного конгресу (АНК), а також між АНК та іншими опозиційними угрупованнями, мали місце численні випадки вбивств, катувань, незаконних ув'язнень на тлі економічної та соціальної дискримінації небілої більшості населення. Найбільше число смертей спричинив конфлікт між АНК і Партією свободи Інката, що представляла інтереси народу зулу і підтримувалася владою та збройними силами ПАР. Пік протистояння між ними припав на 1990 р., тобто на час, коли відбувався демонтаж режиму апартеїду і постало питання про майбутній устрій країни.

Питання амністії за злочини, скоєні в зазначений період, стало одним із найбільш контроверсійних під час переговорів наприкінці 1993 р. стосовно тимчасової конституції країни. На амністії наполягали уряд та збройні сили, зрештою було визначено, що «амністія буде надаватися за дії, бездіяльність і порушення, які мали місце в ході минулих конфліктів і були пов'язані з політичними цілями» [20]. У 1995 р. після обрання президентом республіки Нельсона Мандела парламент ухвалив закон про сприяння національній єдності та примиренню (Promotion of National Unity and Reconciliation Act), згідно з яким у грудні того ж року була створена Комісія правди і примирення у складі сімнадцяти осіб на чолі з архієпископом Десмондом Туту. Закон надавав комісії повноваження проводити розслідування, викликати свідків і застосовувати програму їх захисту, надавати амністію в індивідуальному порядку. Діяльність комісії забезпечувала команда з трьохсот фахівців. Річний бюджет комісії становив близько 18 млн доларів, вона мала чотири великі офіси у різних регіонах країни [20].

Робота комісії була організована у форматі трьох комітетів, а саме: комітету з питань пору-

шень прав людини, що збирав покази жертв і свідків та оцінював масштаби порушень; комітету з питань амністії, який розглядав індивідуальні заяви щодо надання амністії і приймав відповідні рішення; комітету з питань відшкодування та реабілітації, який виробляв рекомендації щодо програми відшкодування постраждалим від насильства. Комісія розглянула покази понад 21 тис. жертв і свідків, 2 тис. з яких були винесені на публічні слухання. Потрібно відзначити, що її діяльність мала потужний медійний супровід. Зокрема, національне радіо щодня протягом чотирьох годин транслювало в прямому ефірі засідання комісії, а її спеціальні звіти оприлюднювалися щонеділі на телебаченні у вечірніх новинах. Робота комісії також щоденно висвітлювалася більшістю національних газет [20].

Спеціальні слухання комісії щодо порушень прав людини були присвячені ролі окремих секторів і ключових інституцій суспільства: релігійних спільнот, правоохоронних органів, бізнесу, медіа, системи охорони здоров'я, пенітенціарної системи, збройних сил. Також заслуховувалися питання, пов'язані з використанням неконвенційної зброї проти опонентів режиму апартеїду, діяльністю політичних партій тощо.

Попри солідне правове, матеріальне та інформаційне забезпечення робота комісії не була позбавлена серйозних недоліків, через що вона неодноразово піддавалася критиці. Зокрема, їй закидали те, що мету досягнення примирення комісія ставить вище, ніж з'ясування правди, через що недостатньо використовує свої слідчі повноваження. Так, аби не вступати у конфлікт із деякими партіями і не спровокувати політичну кризу, комісія іноді зволікала з виданням ордерів і судових повісток або і взагалі ухвалювала рішення не робити цього, якщо йшлося про важливих осіб та інституції, наприклад, штаб Південно-Африканських сил оборони, штабквартиру АНК, міністра внутрішніх справ і лідера Партії свободи Інката Мангосуту Бутулезі [20].

Що стосується амністії, то вона могла бути надана лише тим, хто подав відповідне прохання, і лише в тому випадку, якщо ця особа повністю визнавала свою участь у відповідних злочинах і могла довести їхню політичну вмотивованість. Вибачення і каяття винних при цьому не вважалися необхідними. Злочини, скоєні з особистих мотивів (користі, помсти тощо), амністії не підлягали. Заявник повинен був з'явитися

на відкритому засіданні і відповіді на запитання комісії, адвокатів, що представляли інтереси жертв або їхніх сімей, і самих жертв злочинів. Передбачалося, що колишніх злочинців спонукатиме до подачі прохань про амністію і співпраці з комісією страх судового переслідування. Однак після того, як у судовому порядку були виправдані колишній міністр оборони ПАР Магнус Малан і ще дев'ятнадцять колишніх військових, звинувачених в організації убивства тринадцяти прибічників АНК під час заворушень 1987 р., стало очевидним, що цей мотив навряд чи стане актуальним для винуватців з високим соціальним статусом – колишніх політичних лідерів режиму апартеїду, представників армійського командування [16]. Можна вважати, що головним результатом роботи комітету з питань амністії було накопичення значного масиву важливої інформації, переданої в обмін на помилування і використаної при підготовці підсумкового звіту.

Перші п'ять томів підсумкового звіту комісії були оприлюднені у жовтні 1998 р. (останній, сьомий, лише в 2003 р.). Перед цим колишній президент ПАР Фредерік де Клерк домігся, щоб його ім'я не згадувалось у звіті. Зі свого боку, АНК намагався, щоправда безуспішно, заблокувати публікацію звіту в повному обсязі, оскільки був незадоволений висновками комісії щодо певних його акцій у минулому. Через кілька місяців після оприлюднення звіт був розглянутий парламентом. Під час розгляду віце-президент республіки Табо Мбекі, виступаючи як лідер АНК, заявив, що його організація має серйозні застереження як до роботи комісії, так і до її звіту, оскільки «кінцевим результатом її висновків є делегітимація та криміналізація значної частини боротьби нашого народу за визволення» [20]. Після кількох днів дебатів не було ухвалено жодного рішення щодо виконання багатьох рекомендацій комісії.

Табо Мбекі, ставши президентом ПАР у 1999 р., використав своє конституційне право і помилував 33 засуджених, які не змогли отримати амністію від Комісії правди і примирення, переважно членів АНК. Пізніше уряд запропонував розширену програму амністії, однак вона була заблокована через судові позови жертв злочинів і спротив громадянського суспільства [20].

Південно-Африканська комісія правди і примирення стала зразком для створених пізніше подібних інституцій у багатьох країнах. Однак результативність її діяльності була обмеженою з

причин політичного характеру. Як зазначив голова комісії архієпископ Десмонд Туту, «істина є серцевиною примирення: встановлення істини стосовно жайхт минулого є найкращою гарантією, що вони ніколи не повторяться знову. В цьому головне значення примирення. Без цього люди не матимуть почуття безпеки, взаємної довіри і віри у майбутнє» [16].

Транзит від режиму апартеїду до нових форм організації держави і суспільства у ПАР став наслідком компромісу між колишніми й новими державними елітами, а також певного опортунізму постапартеїдної влади країни у сфері політики пам'яті заради збереження політичної стабільності. Так, згаданому Магнусу Малану, військовому та політичному діячеві часів апартеїду, під керівництвом якого південноафриканська армія проводила військові операції в Анголі, Мозамбіку, Намібії та інших країнах і використовувалася для придушення внутрішніх заворушень, приписували санкціонування політичних убивств, розробки хімічної та біологічної зброї і випробувань її на полонених [21]. Проте він не лише unikнув відповідальності, але й надалі не приховував свого критичного ставлення до демократичних перетворень у країні. Тим не менше після його смерті в 2011 р. керівництво АНК висловило співчуття його сім'ї та друзям і відзначило його роль у переході «від тиранії апартеїду до конституційної демократії», а президент ПАР Джейкоб Зума назвав його «людиною, яка у свій власний спосіб служила Південній Африці» [22]. Колишній президент ПАР (1984–1989) Пітер Бота, якого свого часу вважали символом режиму апартеїду і який у 1998 р. відмовився співпрацювати з Комісією правди і примирення, після своєї смерті в 2006 р. отримав позитивні оцінки з боку колишнього президента Нельсона Мандела і чинного президента Табо Мбекі [23].

Подолання спадщини колоніального минулого і апартеїду у ПАР ще триває й іноді дає неоднозначні результати із соціально-економічної точки зору. Внутрішні розбіжності в країні не втратили своєї гостроти, однак соціологічні дослідження свідчать, що основним чинником їх збереження є не расові, релігійні, політичні відмінності, а економічна нерівність. Водночас ставлення південноафриканців до національної єдності є досить суперечливим: 61,8 % вважають її бажаною і 59,0 % – можливою, але лише 23,2 % опитаних висловили бажання частіше спілкуватися з представниками інших рас і лише 38,8 % хотілось би більше знати про їхні звичаї [24].

ВИСНОВКИ

Наведені приклади демонструють різні шляхи подолання державами наслідків внутрішніх протиріч і конфліктів, досягнення національної єдності й досить розбіжні результати, які виявляють проблематичність самої ідеї національного примирення. Остання в її сучасному вигляді ґрунтується на засадах необхідності максимального забезпечення прав усіх суспільних груп, зрівняння їхніх інтересів з інтересами держави, а також на гуманістичній вірі в цілющу для суспільства силу правди і справедливості.

Однак історичний досвід свідчить, що національної єдності можна досягти і шляхом формування ідеального уявлення про націю та перспективи її розвитку, виведення з політичного процесу, маргіналізацію, а іноді й репресії тих елементів суспільства, які не відповідають цьому уявленню та протидіють його втіленню. У такому разі національне примирення виглядає як примирення цих елементів з порядком, прийнятим більшістю, і затвердженням на рівні держави її політичними представниками.

Шлях до національного примирення через політичні компроміси, підкріплені широкими реформаторськими заходами і, як наслідок, збільшенням обсягу громадянських свобод,

зростанням добробуту населення, здається ефективнішим і таким, що найбільш відповідає сучасним уявленням про оптимальні шляхи нормалізації суспільно-політичних відносин. Проте приклад Іспанії засвідчує, що між компромісом політичних еліт і національним примиренням лежить досить довга відстань, і що одним з наслідків ліберальних реформ, спрямованих на задоволення потреб національних меншин, може стати сплеск сепаратистських настроїв в окремих регіонах, здатний підірвати національний консенсус.

Останній факт, крім того, демонструє особливу складність національного примирення та об'єднання в умовах етнічної (релігійної, расової) неоднорідності нації, що підтверджують приклади Північної Ірландії та Південно-Африканської Республіки.

Досвід ПАР також свідчить про недостатність правових методів подолання наслідків конфліктів, насильства і крайніх форм соціальної несправедливості, що мали місце в минулому. Правові і політичні заходи можуть бути ефективними лише в разі усунення економічного підґрунтя соціальної нерівності – нерівномірного розподілу засобів виробництва, фінансових і матеріальних ресурсів країни, диспропорції доходів різних груп населення.

Список використаних джерел

1. Руссо А. «Национальная революция» режима Виши. *Французский ежегодник*. 2003. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/Russo-fe2003.html> (дата звернення: 11.02.2019).
2. Дубинянский М. Маршал Петен в тупике истории. *Зеркало недели*. 2006. 21 апреля. URL: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/marshal_peten_v_tupike_istorii.html (дата звернення: 11.02.2019).
3. Аваков А. Коллаборационизм и амнистия. Необходимость общественного диалога. *Українська правда*. 2018. 6 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/06/6/7182517> (дата звернення: 11.02.2019).
4. Gilles Martin. War in Algeria: The French Experience. *Military Review*. Vol. 85. 2005. July–August. URL: <http://smallwarsjournal.com/documents/martin.pdf> (дата звернення: 11.02.2019).
5. Stora Benjamin. Colonialism: A Dangerous War of Memories begins. *L'Humanité in English*. Translated Sunday 15 January 2006. URL: http://www.humaniteinenglish.com/article.php?id_article=48 (дата звернення: 11.02.2019).
6. Кобо Хуан. Развенчан миф об испанской Долине павших. *Независимая газета*. 2008. 17 июля. URL: http://www.ng.ru/world/2008-07-17/7_memorial.html (дата звернення: 11.02.2019).
7. Витюк В. В., Данилевич И. В. Национальное согласие и переход от авторитаризма к демократии (испанские уроки). *Общественные науки и современность*. 1999. № 2. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/654/429/1216/003wITx40K.pdf> (дата звернення: 11.02.2019).
8. Газін Володимир. Пакт Монклоа: урок для України. *Дзеркало тижня*. Україна. 2015. 28 серпня. URL: <http://gazeta.dt.ua/history/pakt-monkloa-urok-dlya-ukrayini-.html> (дата звернення: 11.02.2019).
9. Васкес Мигель. Испания после Франко. *Русский журнал*. 2011. 17 августа. URL: <http://russ.ru/pole/Ispaniya-posle-Franko> (дата звернення: 11.02.2019).
10. The Agreement. Agreement reached in the multi-party negotiations (10 April 1998). *CAIN Web Service – Conflict and Politics in Northern Ireland*. URL: <http://cain.ulst.ac.uk/events/peace/docs/agreement.htm> (дата звернення: 11.02.2019).

11. NI victims' commissioner accuses government of 'hiding' from Troubles cases. *BBC news*. 2016. 9 March. URL: <http://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-35761715> (дата звернення: 11.02.2019).
12. Macaulay Tony. A Process for Removing Interface Barriers. A discussion paper proposing a five phase process for the removal of 'peace walls' in Northern Ireland. *CAIN Web Service – Conflict and Politics in Northern Ireland*. URL: <http://www.cain.ulst.ac.uk/issues/segreat/docs/macaulay200708.pdf> (дата звернення: 11.02.2019).
13. Juan E. Méndez. National Reconciliation, Transnational Justice, and the International Criminal Court. *Cambridge University Press*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/ethics-and-international-affairs/article/national-reconciliation-transnational-justice-and-the-international-criminal-court/7EAF767D7BB4F670C6713BAE1CF41997> (дата звернення: 11.02.2019).
14. Комиссии по установлению истины. *Amnesty International*. URL: <https://amnesty.org.ru/node/609/> (дата звернення: 11.02.2019).
15. Bakiner Onur. Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy. *Pennsylvania Studies in Human Rights. University of Pennsylvania Press*. URL: https://books.google.com.ua/books/p/pennpress?id=DTMYCwAAQBAJ&pg=PP5&hl=EN&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 11.02.2019).
16. Reconciliation After Violent Conflict. *The International Institute for Democracy and Electoral Assistance*. URL: <https://www.idea.int/publications/catalogue/reconciliation-after-violent-conflict-handbook> (дата звернення: 11.02.2019).
17. Mersky Marcie. Who Decides Whether to Remember or Forget? *The International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/debate/article/remember-or-forget> (дата звернення: 11.02.2019).
18. Bensedrine Sihem. Amnesia Brings Back Demons of the Past. *The International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/debate/article/amnesia-brings-back-demons-past> (дата звернення: 11.02.2019).
19. What is Transitional justice? *The International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (дата звернення: 11.02.2019).
20. Hayner Priscilla B. Unspeakable Truths Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions. URL: https://www.mcgill.ca/isid/files/isid/priscilla_b_hayner_unspeakable_truths_transitbookzz.org_.pdf (дата звернення: 11.02.2019).
21. Barron Chris. Vile, venal enemy of the people. *PressReader*. URL: <https://www.pressreader.com/south-africa/sunday-times/20110724/281917359741069> (дата звернення: 11.02.2019).
22. Zuma: Magnus Malan helped with change. *News 24 Archives*. URL: <http://www.news24.com/SouthAfrica/Politics/Zuma-Magnus-Malan-helped-with-change-20110718> (дата звернення: 11.02.2019).
23. PW Botha: Reaction in quotes. *BBC news*. 2006. 1 November. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/6105178.stm> (дата звернення: 11.02.2019).
24. SA Reconciliation Barometer Survey: 2012 Report. *An annual publication of the Institute for Justice and Reconciliation*. URL: <http://reconciliationbarometer.org/wp-content/uploads/2012/12/2012-SA-Reconciliation-Barometer-FINAL.pdf> (дата звернення: 11.02.2019).

References

1. Russo, A. (2003). "Natsionalnaia revoliutsiia" rezhima Vishi [National revolution of Vichy regime]. *www.annuaire-fr.narod.ru*. Retrieved from <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/Russo-fe2003.html> (viewed 11.02.2019) [in Russian].
2. Dubinianskii, M. (2006). Marshal Peten v tupike istorii [Marshal Petain in the dead end of history]. *www.gazeta.zn.ua*. Retrieved from http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/marshal_peten_v_tupike_istorii.html (viewed 11.02.2019) [in Russian].
3. Avakov, A. (2018). Kollaboratsionizm i amnistiia. Neobkhodimost obshchestvennoho dialoha [Collaboration and amnesty. Necessity of social dialogue]. *www.pravda.com.ua*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/06/6/7182517> (viewed 11.02.2019) [in Russian].
4. Gilles, Martin. War in Algeria: The French Experience. (n. d.). *www.smallwarsjournal.com*. Retrieved from <http://smallwarsjournal.com/documents/martin.pdf> (viewed 11.02.2019) [in English].
5. Stora, Benjamin. Colonialism: A Dangerous War of Memories begins. (n. d.). *www.humaniteinenglish.com*. Retrieved from http://www.humaniteinenglish.com/article.php3?id_article=48 (viewed 11.02.2019) [in English].
6. Kobo, Khuan. (2008). Razvenchan mif ob ispanskoi Doline pavshikh [The myth about spanish Valley of Fallens is scattered]. *www.ng.ru*. Retrieved from http://www.ng.ru/world/2008-07-17/7_memorial.html (viewed 11.02.2019) [in Russian].
7. Vityuk, V. V., & Danilevich, I. V. (2016). Natsionalnoie soglasiie i perekhod ot avtoritarizma k demokratii (ispanskiie uroki) [National reconciliation and transition from authoritarianism to democracy (spanish lessons)]. *www.ecsocman.hse.ru*. Retrieved from <http://ecsocman.hse.ru/data/654/429/1216/003wITx40K.pdf> (viewed 11.02.2019) [in Russian].

8. Hazin, Volodymyr. Pakt Monkloa: urok dlia Ukrainy [Pact Moncloa – the lesson for Ukrain]. (n. d.). *www.gazeta.dt.ua*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/history/pakt-monkloa-urok-dlya-ukrayini-.html> (viewed 11.02.2019) [in Ukrainian].
9. Vaskes, Myhel. Ispaniia posle Franko [Spain after Franco]. (n. d.). *www.russ.ru*. Retrieved from <http://russ.ru/pole/Ispaniya-posle-Franko> (viewed 11.02.2019) [in Russian].
10. The Agreement. Agreement reached in the multi-party negotiations (1998, 10 April). *www.cain.ulst.ac.uk*. Retrieved from <http://cain.ulst.ac.uk/events/peace/docs/agreement.htm> (viewed 11.02.2019) [in English].
11. NI victims' commissioner accuses government of 'hiding' from Troubles cases. (n. d.). *www.news.bbc.com*. Retrieved from <http://www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-35761715> (viewed 11.02.2019) [in English].
12. Macaulay, Tony. (2007). A Process for Removing Interface Barriers. A discussion paper proposing a five phase process for the removal of 'peace walls' in Northern Ireland. *www.cain.ulst.ac.uk*. Retrieved from <http://www.cain.ulst.ac.uk/issues/segreat/docs/macaulay200708.pdf> (viewed 11.02.2019) [in English].
13. Méndez, Juan E. National Reconciliation, Transnational Justice, and the International Criminal Court. (n. d.). *www.cambridge.org*. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/ethics-and-international-affairs/article/national-reconciliation-transnational-justice-and-the-international-criminal-court/7EAF767D7BB4F670C6713BAE1CF41997> (viewed 11.02.2019) [in English].
14. Komissii po ustanovleniu istiny [Truth commissions]. (n. d.). *www.amnesty.org*. Retrieved from <https://amnesty.org/ru/node/609/> (viewed 11.02.2019) [in Russian].
15. Bakiner, Onur. Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy. (n. d.). *www.books.google.com.ua*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books/p/pennpress?id=DTMYCwAAQBAJ&pg=PP5&hl=EN&source=gb_s_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (viewed 11.02.2019) [in English].
16. Reconciliation After Violent Conflict. (n. d.). *www.idea.int*. Retrieved from <https://www.idea.int/publications/catalogue/reconciliation-after-violent-conflict-handbook> (viewed 11.02.2019) [in English].
17. Mersky, Marcie. Who Decides Whether to Remember or Forget? (n. d.). *www.ictj.org*. Retrieved from <https://www.ictj.org/debate/article/remember-or-forget> (viewed 11.02.2019) [in English].
18. Bensedrine, Sihem. Amnesia Brings Back Demons of the Past. (n. d.). *www.ictj.org*. Retrieved from <https://www.ictj.org/debate/article/amnesia-brings-back-demons-past> (viewed 11.02.2019) [in English].
19. What is Transitional justice? (n. d.). *www.ictj.org*. Retrieved from <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (viewed 11.02.2019) [in English].
20. Hayner, Priscilla B. Unspeakable Truths Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions. (n. d.). *www.mcgill.ca*. Retrieved from https://www.mcgill.ca/isid/files/isid/priscilla_b._hayner_unspeakable_truths_transitbookzz.org_.pdf (viewed 11.02.2019) [in English].
21. Barron, Chris. (2011). Vile, venal enemy of the people. *www.pressreader.com*. Retrieved from <https://www.pressreader.com/south-africa/sunday-times/20110724/281917359741069> (viewed 11.02.2019) [in English].
22. Zuma: Magnus Malan helped with change. (2011). *www.news24.com*. Retrieved from <http://www.news24.com/SouthAfrica/Politics/Zuma-Magnus-Malan-helped-with-change-20110718> (viewed 11.02.2019) [in English].
23. PW Botha: Reaction in quotes. (n. d.). *www.news.bbc.co.uk*. Retrieved from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/6105178.stm> (viewed 11.02.2019) [in English].
24. SA Reconciliation Barometer Survey: 2012 Report. (2012). *www.reconciliationbarometer.org*. Retrieved from <http://reconciliationbarometer.org/wp-content/uploads/2012/12/2012-SA-Reconciliation-Barometer-FINAL.pdf> (viewed 11.02.2019) [in English].